

Tallián Tibor hivatalos bírálói véleménye
Czagány Zsuzsa Antiphonale Varadinense s. XV. Kritikai kiadás és monográfia
című doktori munkájáról

Az Akadémia Nyelv és Irodalomtudományok Osztályának legutóbbi ülésén egy lezajlott akadémiai doktori védésről beszámolva a bíráló bizottság kiváló elnöke a folyamodó érdemeinek teljes elismerése mellett komolyan kifogásolta az opponálás metódusát azon és más újabban lezajlott hasonló alkalmakon. Az opponensek hosszú előadásokat tartanak, ahelyett, hogy kérdéseket tennének föl a jelöltnek, és vitát provokálnának. A bírálók bírálatának első pontját megszívelem: igyekszem korlátozni megszólalásom időtartamát; a húzás nélküli szöveg az MTA honlapján olvasható. Vita provokálására a Váradi Antifonále faksimile-kiadását és az ahhoz kapcsolódó tanulmányokat tartalmazó munkáról azonban nem vállalkozom; aki ismeri a hazai zenetudományban művelt területeket és ezek munkásait, tudni fogja, miért nem. Kérdéseket ugyan föl fogok tenni, de előbb említett tudós kollégám elvárásától eltérően katekizmus módra magam igyekszem válaszolni rájuk. Abban bízom, hogy válaszaim ki fogják fejezni a disszertáció tudományos hozamáról alkotott fenntartás nélkül pozitív véleményemet. Kiindulópontom a folyamodonak a Váradi Antifonáléről megjelentetett és a doktori cím elnyeréséért az MTA Doktori Bizottságához benyújtott három kötetes kiadványának II. kötetében, a bevezetés 9. oldalán az *Index cantuum cum apparatu critico* egyik tételének jegyzetében olvasható, a III. kötet 8. lapján, a *Kottairás, illumináció, datálás és proveniencia* fejezetben pedig megismételt, a maga totális biztonságérzetében kihívónak ható állítás: „A teljes kódexben egyetlen hibát találtunk”. A mondat folytatása azután relativálja a szkeptikus olvasó szemében gyanús magabiztosságot – „a teljes kódexben egyetlen hibát találtunk, a notátor azt is utólag helyesbítette: VA II, f. 6r (legalsó sor, a *suffragium* fölötti kéttagú melizma második szakaszának első *clivise ag-ról af-re javítva*)”. Kiváló notátor lévén nyomban észrevette az ártalmatlan, stilárisan nem zavaró tollcsuszamlás hiba voltát, hiszen a kottatartón ott kellett feküdnie előtte valamiféle mintakódexnek, azt igyekezett a lehető leghűségesebben lemásolni. De így is berzenkedünk: mi van az esetleges lappangó hibákkal? Amelyeket a notátor nem vett észre és nem javított ki? Ezen túlmenően: ki biztosít, hogy hibátlan volt a számunkra ismeretlen mintakódex, hogy annak írója is rontott, de nem vette észre? Létezik vagy létezett valaha-valahol az a Nagykönyv, az az anyakódex, amely az officium énekeinek hibátlan textusát tartalmazza?

Ha a naiv olvasó túvé tenné a vatikáni könyvtárat a római rítusú kereszténység középkori liturgikus énekének Nagykönyve után, már a disszertáció III. – tanulmányokat tartalmazó – kötetének bevezetése kioktatná a keresés hiábavalóságáról. Idézem: „hogymegítélhessem, a kódex liturgikus tartalma és dallamkészlete mennyire és mely pontokon válik el a központi magyar hagyománytól, mit és milyen módon kölcsönöz hazai és idegen forrásból, s elhelyezhessem a kódexet a középkori magyar és közép-európai források rendszerében, először a kódex alapegységeit, az egyes zsolozsmákat kellett elemi szinten rekonstruálnom.” Vagyis a hiba azonosítása szempontjából a helyzet még bonyolultabb, mint a beavatatlan kérdező gondolná. Egyetlen nagykönyv – a gregorián antifonálé – nem létezett, hiszen ha létezett volna, a liturgia-történész szakma legfeljebb Nagyváradon *használt* antifonáléről ejthetne szót – feltéve, hogy felfedezhető lenne a kódexben akárcsak egyetlen ottani használatra – vagy bármely használatra – utaló jel. Ilyesmi azonban Czagány Zsuzsa tanúsága szerint nem található: „a fóliókon a használatnak semmiféle nyoma nem látszik, pedig a váradi székesegyház és káptalan 1556-ig többé-kevésbé zavartalanul működött.” A kódex éppoly jelöletlen, amilyen hibátlan.

Hogy avatottak és avatatlanok mégis oly magától értődően beszélhetnek a Váradi Antifonáléről, mint a Vizsolyi Bibliáról, hogy Czagány Zsuzsa ilyen címen adhatta közre a kódexet, és a jelölések hiányát éppen a *váradi* székesegyház 1556-ig többé-kevésbé zavartalan működésével

ellentétezi, az Szendrei Janka kutatásainak eredménye. Ő erősítette meg a notáció stílusa alapján a kódex 15. századi cseh-morva országi keletkezését (az illuminációkról művészettörténészek ezt már korábban megállapították), a repertoár lokális sajátosságainak vizsgálatával pedig kimutatta annak a nagyváradi püspökség officium-liturgiájához fűződő kapcsolatát. Ismerve a folyamodónak mesterei iránti tiszteletét, melynek jelei a dolgozathoz lépten-nyomon kitűnnek, biztosra veszem, nem veszi rossznéven most felteendő második kérdésemet, amely valóságos kérdés-bokor formáját ölti: ha egyszer a kiemelkedő előd mind a provenienciát, mind az írásformát és használati helyet megállapította, mi tekinthető novumnak jelen disszertációban? Volt-e valódi szükség elkészítésére? Hoz-e doktori műhöz megkívánt mennyiségű információt és levonhatók-e belőle újszerű metodikai tanulságok? Mi a vállalkozás alapvető célja?

Kérdéseimet irrelevancia okán kapásból elutasítom. Olyan jelentékeny középkori notált kódex gondos faksimile-közreadása, mint a váradi, minden egyéb körülménytől függetlenül hasznos és szükséges vállalkozás, különösen a középkori magyarországi repertoárt tartalmazó kottás kódex-hagyaték szerénységére való tekintettel. E mű akkor is a siker reményében pályázhatna a most célba vett címre, ha Czagány megmarad – idézem – „a Váradi Antifonále eredetileg szerény kommentárral és kritikai apparátussal tervezett közreadás”-ánál. Hiszen mennyi új információt kínál csupán a közreadás közege, a látványosan hiteles faksimile! Például kiderül belőle, *hogyan* javította a notátor az egyetlen hanghibát. És a „puszta” faksimile-kiadáshoz is el kellett volna végezni a sziszifuszi munkát: azonosítani és a lakunák érzékeltetésével a liturgia megszabta sorrendbe állítani az Antifonálé egykori törzséről idők során lemetélt „62 fólió, illetve fóliótöredék”-et, melyek az „egykori Magyar Királyság és Erdély, ma három ország tizenkét városának összesen tizenkilenc gyűjteménye között szóródtak szét.” Ám a zsolozsmák sorának helyreállítása Czagány számára csak az alapozást jelentette, melyre nagyszabású és újszerű épületet kívánt emelni.

Harmadik helyen megszólaló bírálóként e szakavatott közönség előtt nem kell részleteznem, miért kellett számos korábbi kutatótársához csatlakozva a kódex szétszórt tagjait keresve túvé tenniük a középkori Magyar Királyság keleti és északi tartományait – a 16. század második felében nagyjából a török által meg nem szállt karéjt. Egy mondat elégséges magyarázatul: az egyházi környezetből kiszakított liturgikus könyvet ismeretlen időpontban és helyen utolérte a végzet, amit Báthory István 1603-ban kelt végrendelete előre látott, sőt kívánt: „Az öreg könyveket metéllyék ki és osszák iskolákba való gyermekeknek, könyvet belekötni jó lészen.” Sajnálatos, jelenti ki együttérzéssel a folyamodó, ám némileg nehezebbre esik őszintén gyászolni a könyv balsorsát. Mert hát mi történt volna, ha a kódex csodálatosképpen sértetlenül átéli a vallásháború zivatarját a székesegyházban vagy biztos helyre rejtve egészen a katolikus reconquistáig, s ha az ellenreformáció nem viszonyult volna a reformációt megközelítő közönnyel – tán ellenséges érzülettel – a középkor lokális liturgiáját őrző régi szerkönyvek iránt? Czagány Zsuzsa ugyanúgy, sőt sokkal gazdagabb anyagon – a teljes egyházi év zsolozsma-sorozatán – tanulmányozhatta volna Várad gregorián repertoárját, és elemezhetne volna azon példásan tájékozott, egyben intuitív módon, ahogy jelen disszertáció utolsó fejezetében tette. Nagy, doktori címre feltétlen méltó munka lett volna – de vajon ugyanúgy kiindulópontként szolgálhatott volna olyasféle tudományos kalandhoz, mint aminőt a töredékkutatás általában, a töredékesen fennmaradt nagy antifonále viharos utóéletének követése pedig konkrétan kínált az írónak? Az író nem titkolja, hogy kutatói fantáziáját – megkockáztatom: tudományos kalandvágyát – éppen a töredékesség állította akadályok és ígéretek hozták működésbe: „Amikor foglalkozni kezdtem a Zalka-antifonáléval – írja –, különleges vonzerejét éppen töredékességében láttam. E töredékességet tudományos kihívásként értelmeztem.” A témaválasztás indoklása tudományos szöveghez illő tárgyilagosság fátylába burkolja azt, amiről a könyv minden részlete vall: a kihívás valósággal szenvedélyes személyes érdeklődést és vonzalmat ébresztett benne a szent könyv fájdalmas

sorsa iránt. Minden mozzanatában meg akarta azt ismerni – és valami módon bele is kívánt avatkozni, új fejezettel kiegészíteni a végkifejletet. (Figyelmeztetek az egyes szám első személy magától értődő használatára a disszertációban, melyre oly ritkán áll rá tollunk – ez is kifejezi a vállalás személyességét.) Végig olvasva a Váradi Antifonálénak mint objektumnak dokumentált történetét, nem csodálkozom Czagány Zsuzsának a nyugodt, kiegyenlített, csiszolt tudományos prózán átütő vonzalmán és e vonzalomból fakadó elkötelezettségén: a kódexről szóló narratívát a történelem ugyanis az egyik legmélyebb értelmű mitikus modell szerint formálta meg. Véleményem szerint a disszertáció egyik mély benyomást keltő újdonsága, hogy négy fejezetében kibontja ezt a modellt – a tárgy sugallatára, de bizonyára tudatosan. Az első rész a hős – a könyv – születését és materiális újjászületését ismerteti (proveniencia és újrafelfedezés). A második részben feltételezett váradi tartózkodásáról kapunk képet, bár csak tükör által, homályosan. Czagány a gazdag történeti-egyháztörténeti irodalom alapján az elképzelhető legnagyobb lelkiismeretességgel összegzi a katolikus egyház 1617-es végleges kiűzését megelőző évtizedek fájdalmasan zaklatott felekezeti és politikai történetét a Partiumban, ám a korszakról nem mondhat mást: „a váradi székesegyház középkori kódexállománya s ezen belül a VA 16. századi sorsára csupán a szempontunkból másodlagos történeti források, valószínűsíthető, ám korántsem egyértelmű feljegyzések és ugyancsak többféleképpen értelmezhető utalások alapján tudunk valamelyest következtetni.” A harmadik részben – ez a legegységesebben mitologikus mozzanat – az Antifonále elveszíti személyiségét és leszáll az alvilágba: felszámolják könyv mivoltát, pergamen-bányává degradálják, melyből könyvkötészeti nyersanyagot termelnek ki. Tragikusan paradox módon kizárólag e szakasz hagyott hátra a történetben – történelemben – elhelyezhető tárgyi emlékeket a Győrben őrzött, eredetileg két kötetből álló korpusz és a már említett 62 töredék formájában. Ezek nyomába szegődik a disszertáció harmadik része: *A források*. Bevallott – állított – célja annak az alapkérdésnek a megválaszolása, hogy „mikor, milyen módon és milyen közbülső állomásokon át jutott a kódex eredeti használati helyéről, Váradról mai őrzési helyére, Győrbe”. Az utóbb csalfának és vaknak mutakozó reményt a töredékek jelenlegi lelőhelyeinek szóródása alapozta meg: a disszerens a „töredékek lépésről lépésre kirajzolódó háttértörténetének aprólékos feltárásától” várta, hogy kirajzolják a láthatatlan főkönyv egykori útvonalát. Logikus elvárás, kissé mesebeli felhangokkal. Mint Jancsit és Juliskát az eldobott köveknek, a kutatót a kimetszett, tőle idegen könyvek és iratsomók erdejében elszórt pergamen-töredékeknek kellett volna elvezetniük az otthonhoz, az anyakódexhez. Czagány Zsuzsa maga is érezte, hogy a vállalkozás kimenetele bizonytalan, ezért fűzte az utoljára felolvasott idézethez a melankolikus kautélát: „Vállalnunk kell azt, hogy a rekonstrukciós kísérlet végső célja – annak megválaszolása, hogy mikor, milyen módon és milyen közbülső állomásokon át jutott a kódex eredeti használati helyéről, Váradról mai őrzési helyére, Győrbe – fejezetünk [tegyük hozzá: és monográfiánk] végén sem teljesül.” Olvasóként két megjegyzést – újmagyarul commentet – fűzök a melankolikus anticipációhoz: ha tárgyilag talán *igaz* is, nem *igazságos*. Elegendő rápillantani az 5. ábrára (64. oldal), hogy gondolatban végig követhessük a kódex útját a Partiumtól (Debrecenről) a Felvidék karéján át Pozsonyig és Győrig. Más kérdés, melyet Czagány fölvet, és alaposan megfontol –: vajon volt-e bármi kapcsolat a kódex mozgása, eredeti tartalma, illetve a lapjaiba kötött könyvek és azok possessorai között (ha jól látom, nem volt), vagy inkább a megrendelt köteteket előállító könyvkötő vállalkozás vagy vállalkozások vitték magukkal-adták tovább borús egek alatt futó pályáján. A fejezet egészében inkább az utóbbi irányba mutat.

Megkérdem: vajon teljességgel *tagadó-e* a harmadik fejezetből levonható végkövetkeztetés? A kérdésre két tagból álló választ próbálok adni. Minden szöveg – a szépirodalmon kívüliek is – egyszerre szól tárgyaról és írójáról; az elbeszélő belép az elbeszélésbe, s ha ő nem is akarja, az olvasónak szíve joga, hogy behelyezze. Ebből a szemszögből nézve a kódex alvilági tartózkodásáról szóló beszámolás-beszámoló előttünk fekvő ténye arról is felvilágosít, hogy

akadt vállalkozó, aki leszállt utána, és összegyűjtötte szétszórt tagjait. (Megelőlegezem az indokolt kiigazítást: tudom, hogy elődök és társak nélkül ez nem sikerülhetett volna.) A felelet második tagjában megkérdőjelezem saját, eddig használt alvilág-metaforám érvényét. Czagány könyvtörténeti rekonstrukciónak nevezi az Antifonále évszázados utazásában szereplő három tényező – kódex, hordozók, közreműködők – aktív és passzív együttműködésének vizsgálatát, de olvasatomban másról is szó van: a *Nome della rosa* rejtélyes történetét felülmúlóan izgalmas fejezet gazdag rajzos dokumentációt ad a nyüzsgő, eleven emberi életről, mely a megcsonkolt antifonále körül zajlott. Az életről, melyben minden megtörténhet – még az is, hogy valaki bebizonyítja, a könyvet csak eltemették, de nem halt meg, új formában feltámasztható. Ritka reménykeltő jelek már a megtörtetés évszázadában is mutatkoztak: ha igaz is, hogy a kódex mint könyv sorstalanná vált, találkoztak szemek, melyek felismerték és tisztelték egykori mibenlétét. A Debrecenben őrzött töredékek – voltaképp nem töredékek, hanem egész lapok – bizonyára felekezeti-semleges nyersanyagként jutottak el a Kálvinista Rómába. Hogy nem kerültek felhasználásra, az lehet a véletlen műve. De lehet-e a véletlennek tulajdonítani, hogy a Református Egyházkerület Nagykönyvtára máig megőrizte őket? jól esik arra gondolni, hogy fennmaradásukban az Írás, az Ige tisztelete nyilvánul meg.

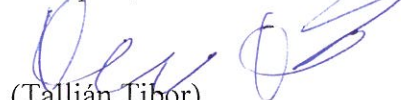
A negyedik fejezetben, ahogy annak lennie kell olyan történeti elbeszélésben, mint a Váradi Antifonálé eposza, bekövetkezik az eredeti könyv-állapot helyreállítása. Fizikai tekintetben ez nem lehet *restitutio ad integrum*; még akkor sem lenne akként értékelhető, ha nem árva laptöredékeket, hanem legalább a debreceniekhez mérhető teljességükben olvasható lapokat lehetne a törzsanyaghoz hozzáfűzni. Tudományos műről lévén szó, gondolatjátéknak is erőtlen lenne arról ábrándozni, hogy ami hiányzik fizikailag, az tartalmilag behelyettesíthető azonos funkciójú, nem túl távoli provenienciájú és korú kölcsön-zsolozsmákkal, tételekkel. Ez szükségtelen is lenne. A kódex eredeti célja s feladata valóban a liturgikus totalitás volt, tartalmazta a teljes egyházi év valamennyi Váradon megült ünnepeinek zsolozsmakincsét. Czagány Zsuzsa bravúros interpretációjában a könyv elbeszéléssé alakul egykori önmagáról. Nagy elbeszélések nem írnak le-mutatnak be mindent, ami történt – nem is csak abban a banális értelemben, hogy eltekintenek a hétköznapi események és cselekvények regisztrálásától: a válogatás, bemutatás kivonatosságával, súlyozásával, a história megszerkesztéssel nagyon is határozottan közölni szándékoznak valamit, ha mást nem, magát az ábrázolt tárgy töredezettségét. A Váradi Antifonále esetében az évszázadok vak eltökéltséggel, kemény kézzel elvégezték az előválogatást és szerkesztést. Amit meghagytak, az a sors által kialakított, a szerző által rendkívüli gonddal rekonstruált formában bőségesen elégséges ahhoz, hogy az elemző a kielégítőt messze meghaladó mennyiségű és minőségű demonstrációs anyag birtokában ítélhesse meg, a kódex „liturgikus tartalma és dallamkészlete mennyire és mely pontokon válik el a központi magyar hagyománytól, mit és milyen módon kölcsönöz hazai és idegen forrásból, hogyan helyezkedik el a középkori magyar és közép-európai források rendszerében”. E vállalat virtuóz módon teljesíti, az eredményt pedig szerényen tárgyilagos modorban tárja az olvasó elé. Nem henye stílusfordulatként írom: az utolsó fejezet liturgikus és melodikus elemzése olvasó – a medievisztika szűk művelőinek köré kívülálló olvasóközönség – után kiáltanak. Nem csupán tanulságos, de izgalmas is az értelmezések-levezetések, kitekintések sokdimenziós mezeje, melyet a szerző a kódex zsolozsma-énekeiből kiindulva áttekint, időben a 12. századi Codex Albensistől a váradi kódex kortársaiig, térben Erdélytől és Lengyelországtól – a római kereszténység keleti határától – az ultima Thuléig, francia és angol területek forrásaiig. Magától értődően felhasználja elődei és munkatársai tapasztalatait és ismereteit, és kiaknázza az utóbbi évek informatikai robbanása által hozzáférhetővé tett adatokat és forrásokat. Ám a zenetörténeti ujj, mely tévedhetetlen biztonsággal mutat rá a történeti, liturgikus, szövegi és melodikus kapcsolatokra, rokonságokra, azonosságokra, Czagány Zsuzsa sajátja. Külön kiemelem az elemző megállapítások kottás demonstrációinak megvilágító erejét. Az első kottapéldára a 83. oldalig kell várni, de megéri: Czagány egy

antifónát közöl az Isztambuli antifonáléból és ugyanannak töredékét a Váradiból. A töredék az antifóna utolsó két hangja, az aláírt egyetlen szóval: *Dei*. Katartikus élmény.

Végezetül és összefoglalásként válaszolok a bevezetőben elhangzott otromba kérdésemre: honnan tudja, hogy az antifonálében nincs felfedezetlen hanghiba? A válasz elnagyolt lesz, de remélhetőleg meggyőző. A szerző-közreadó a disszertációban mindvégig a historikus differenciáldiagnosztika módszerét alkalmazza. Ennek alapjait a gregorián-kutatásban a solesmes-i bencés apátság szerzetesei fektették le; a magyarországi tudományos gyakorlatban közel egy évszázaddal később kezdték alkalmazni éppen a Czagány Zsuzsát is nevelő iskolában. A differenciáldiagnosztika metódusát jelen összefüggésben „hálózatos” olvasásnak nevezném: háromnál vagy négyenél bizonyosan több dimenzióban élő és túlélő liturgiában nehezen megszámlálható, relatíve önálló történeti, területi, intézményi, műfaji, szövegi, melodika- és notációtörténeti háló metszi egymást, zárt rendszert alkotva, mely mégis folyamatos kapcsolatban áll a rajta kívüli rendszerekkel – ezek elemzésével lehet és kell eljutni a hibák kizárásáig – egy-egy jelenség (egy-egy hang) valóság-közeli értelmezéséhez. Czagány Zsuzsa disszertációjában a hálózatos – analitikus – olvasás szuperprodukcióját mutatja be. Kihívásként értelmezi a Várad Antifonále megcsonkított állapotát, és a zene- és liturgiakutatás szakmai határait messze túllépve bevonja vizsgálatainak körébe a hatalmi és azzal összefonódó felekezeti politika releváns történéseit, valamint a 17. századi könyvtörténet vonatkozó dokumentumait. Az előszóban megfogalmazott kutatói vállalás értelmében nem egyetlen utat kellett körültekintően végig járnia, hanem valamennyi felsoroltat, melyek nem párhuzamosak – inkább úgy mondhatnám, centripetálisak, egyetlen középpontba tartanak. A célpontban – az utolsó fejezetben – a disszertáció tulajdonképpen újjáteremti a szétszabdalt kódexet, az abban foglalt liturgiát. A minuciózus tételes elszámolás végén az olvasónak az a benyomása, mintha nem csupán az egyházi év liturgiájának egészét élte volna át annak történeti és territoriális változataiban, de az énekek minden egyes hangját is látná-hallaná. Hiba nélkül, pontosan. Hogy azután valaha, valahol, valaki – elsősorban maga a szerző – mégis felfedezhet egy hiányzó kapcsolatot – egy „hanghibát” – a demonstrációs hálóban? Nem hiszem, de ha mégis, az csak a Várad Antifonále újabb életjele lesz.

A doktori munka tudományos eredményeit elegendőnek tartom az MTA doktora cím megszerzéséhez, a nyilvános védés kitűzését javaslom.

Budapest, 2023. november 7.

(Tallián Tibor)